

Чернуха Т.С., аспірант кафедри міжнародної економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

СИСТЕМА ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

Чернуха Т.С. Система вищої освіти в контексті інституціональної теорії. У статті проаналізовано інституціональну структуру системи вищої освіти (ВО), розкрито і конкретизовано ролі, функції і приклади основних елементів інституціонального середовища системи ВО. Представлено інституціональну структуру системи ВО з погляду концепції інституціональної архітекtonіки (ІО).

Ключові слова: система вищої освіти, інституціональне середовище, інституціональна архітекtonіка, ієрархія.

Чернуха Т.С. Система высшего образования в контексте институциональной теории. В статье проанализирована институциональная структура системы высшего образования (ВО), раскрыты и конкретизированы роли, функции, примеры основных элементов институциональной среды системы ВО. Представлена институциональная структура системы ВО с точки зрения концепции институциональной архитектуры.

Ключевые слова: система высшего образования, институциональная среда, институциональная архитекtonіка, иєрархія.

Chernukha T.S. The system of higher education in the context of institutional theory. The article analyzes the institutional structure of the system of higher education (HE), reveals and specifies the roles, functions, examples of the main elements of the institutional environment of the HE system. The institutional structure of the HE system in terms of the concept of institutional architectonics is presented.

Key words: higher education system, institutional environment, institutional architectonics, hierarchy.

Постановка проблеми. Реформування освітнього простору – це перш за все зміни в інституціональному середовищі системи ВО. Інституціональний устрій освітнього простору має ієрархічну структуру, що включає у себе широкий спектр різноманітних за своїм походженням, змістом, організаційними принципами, технологічним облаштуванням елементів. Їх взаємозв'язок і взаємодоповнюваність зумовлюються необхідністю прискіпливого аналізу впливу трансформації окремих елементів на систему в цілому.

Інституціональні дослідження системи ВО набувають значної актуальності. Важливо пам'ятати, що формування інституціонального середовища освітніх послуг – найважливіша умова ефективності діяльності з їх надання, одержання, використання у виробничих, інноваційних, соціальних, духовних цілях суспільного розвитку [1]. Водночас через складність і неоднорідність об'єкта дослідження проблема продовжує перебувати у стадії розроблення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок в інституціональні дослідження, зробили такі зарубіжні та вітчизняні науковці, як Д. Норт, Т. Артьомова, Н. Василенко, Е. Васильєва, А. Гриценко, В. Липов, Н. Литвиненко, Р. Нурєєв, С. Степаненко, В. Тамбовцев, Е. Фуруботн, Дж. Ходжсон, О. Яременко та ін. Серед науковців, які займалися інституціональними дослідженнями системи

ВО, насамперед можна виділити І. Тимошенкова, К. Астахову, В. Липова, Л. Батченко, Є. Тропінову, Ж. Чернякову.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити організаційні форми структури освіти, а саме розкрити і конкретизувати форми та функції і навести приклади основних елементів інституціонального середовища системи ВО в рамках ієрархії підстав ІО соціально-економічних систем (СЕС). На основі використання структурно-функціонального і системного аналізу дослідимо складники ієрархії підстав системи ВО, а також рівні ІО освітнього простору.

Виклад основних результатів. Теоретичні основи інституціональних досліджень сучасного напрямку закладені Д. Нортом [3, с. 20]. Розроблення концепції ІО СЕМ започатковано Інститутом економіки та прогнозування НАН України під керівництвом А. Гриценко [1]. В. Липов представляє інституціональну архітекtonіку СЕС у вигляді ієрархічної піраміди [4]. У табл. 1 представлено елементи ІО згідно з концепцією дослідника [4, с. 26].

Вища освіта – цілісна соціальна система. Її інституціональне середовище ґрунтується на будові системи інститутів. Такий принцип структури можна вважати архітекtonічним. Передбачається проаналізувати елементи ІО систем ВО в межах п'яти її рівнів.

Цінності в системі ВО детерміновані культурною специфікою країни. Одним із перших, хто при-

Сходинки підстав ІО соціально-економічних систем

Рівень	Елемент ІО
Нанорівень	Цінності
	Індивідуальні знання, вміння, навички, організаційні рутини
	Інституціональні форми
	Інституціональні функції
Мікрорівень	Колективні конвенції
	Інституції
	Інституціональні органи
	Організаційні форми координації й управління трансакційними витратами, у тому числі ієрархії (організації)
Мезорівень	Інституціональні блоки в рамках соціальних сфер (в економіці – фінансова система, корпоративне управління, виробничі відносини, моделі виробництва, навчання і підготовка персоналу тощо)
	Соціальні системи виробництва
	Режими накопичення та способи розвитку
Макрорівень	Базові інститути (ідеологічні, правові, політичні, економічні)
	Соціально-економічні системи
Мегарівень	Соціально-економічні моделі (ринковий, соціал-демократичний, публічний, мезокорпоративний, постперехідний капіталізм)
	Інтеграційні союзи, глобальне господарство

святить свої дослідження компаративному аналізу цінностей національних культур, став Г. Хофстед. Він сформулював шість критеріїв, що характеризують ціннісні системи різних країн: «індивідуалізм», «дистанція влади», «уникнення невизначеності», «маскулінність»/«фемінність», «довгострокова/короткострокова орієнтація», «потворство бажанням/стриманість» (індульгенція). Запропоновано охарактеризувати, як проявляють себе ці категорії в системі ВО.

Залежно від культурного контексту людська поведінка наслідуює індивідуалістський чи колективістський підхід. Визначено, що в країнах із колективістською культурою студенти не проявляють ініціативу в процесі навчання. До них звертаються як до колективу, певної групи. Вони охоче діляться на них і тоді із зацікавленістю сприймають матеріал і виконують поставлені завдання. Студенти досить сором'язливі і невпевнені. Соромляться виступати перед великим колективом. Мета навчання – конкретні знання.

Навчальний процес в індивідуалістських країнах передбачає розвиток самостійності та впевненості. Тут студенти, навпаки, охоче проявляють ініціативу до участі в бесіді. Розвиток вищезазначених рис дає змогу студентам не соромитися виступати перед великою аудиторією. Мета навчання – навчитися вчитися. Випускники – самостійні та впевнені в собі.

Дистанція влади показує ступінь розподілу влади в суспільстві окремої країни чи регіону. Вона знаходить своє відображення у системі ВО. Дослідження показали, що в культурі з високим рівнем дистанції влади студенти обов'язкові, старанні, демонструють комфортну поведінку й авторитарні установки на відміну від країн із низьким рівнем дистанції влади.

Рівень уникнення невизначеності в системі ВО показує, як суспільство у цілому й окремі його члени

ставляться до життя в умовах невизначеності. У країнах із більш високим показником уникнення невизначеності система світи спрямована на випускників із вузьким профілем. І, навпаки, в країнах із низьким показником випускники ЗВО отримують універсальну освіту. У процесі навчання в країнах із високим показником рівня невизначеності увага фокусується на змістовне наповнення освіти, у країнах із низьким показником – на сам процес навчання.

Маскулінність/фемінність (мужність – жіночність) по-різному проявляється в освітянській галузі. Так, у країнах, де переважає жіночність (фемінність), можна виділити такі характеристики в системі освіти: увага викладача звернена до більш слабких студентів; мета – навчити уникати агресії; студенти мають занижену самооцінку. У країнах із вираженою мужністю (маскулінність) увага викладача звернена до сильніших студентів; має місце конкуренція серед студентів; агресія визнається варіантом норми; самооцінка студентів завищена; кар'єра є однією з найважливіших цілей у житті.

За допомогою такого параметру, як «довгострокова-короткострокова орієнтація», теж можна охарактеризувати освітній простір окремої країни. У системі освіти, де переважає довгострокова орієнтація, студенти наполегливі, терплячі, бережливі, прагматичні.

Показник «потворство бажанням/стриманість» характеризує відношення людини до обсягів бажань порівняно із рівнями запитів – від повного аскетизму до безмежного гедонізму. Визначено, що в системі освіти з високим показником «потворство бажанням» студенти і викладачі спрямовуються до задоволення своїх бажань, насолоджуються життям. Вони більш оптимістичні, мають позитивний погляд на майбутнє, прагматичні.

Інституціональні форми і функції системи ВО

Інституціональні форми	Інституціональні функції
Види (лекції, семінари, тренінги, колоквіуми, лабораторні роботи, практикуми, самостійна робота, науково-дослідна робота студентів, дипломна практика тощо). Час, що виділено на учебові заняття	Підготовка спеціалістів із вищою професійною освітою, наукових кадрів, здійснення підвищення кваліфікації
Місце проведення заняття (аудиторне, виїзне, екскурсійне)	Забезпечення комфортних умов отримання певних знань та навичок
Змістовна частина занять	Доведення певних знань та навичок до студента
Форма навчання (очна, вечірня, заочна)	Формування професійних знань особистості

Джерело: складено автором

Наступним елементом ІО є індивідуальні знання, вміння і навички. Конкурентоспроможність національних систем ВО в кінцевому підсумку визначається якістю знань, які вони спроможні дати [5]. Сьогодні роботодавець насамперед звертає увагу на реальні знання і вміння працювати. Якість освіти залежить не тільки від готовності та бажання вчитися випускника, а й від навчального закладу, бо саме на ньому лежить відповідальність за формування професійних кваліфікацій студентів.

Дослідники виділяють категорії професійних знань, що зорієнтовані на специфіку фірми, галузі та універсальні, трансферабельні знання [5]. Професійні знання, що зорієнтовані на специфіку фірми, представляють інтерес для окремих фірм, виробництв. Але робітники з вузькоспрямованими знаннями, знайшовши певну галузь, де вони можуть застосовувати свої професійні знання, отримують гідну оплату. Таким чином, завдяки своїй вузькій професійній спрямованості вони представляють інтерес для роботодавця, але коло варіантів, де б вони могли використати свої знання та навички, залишається вкрай обмеженим. Універсальні вміння й навички представляють інтерес для всіх роботодавців, проте їхня цінність обмежується певною галуззю суспільного виробництва.

Розмежування інституційних форм і функцій відображає одночасну єдність і протилежність структурного (організаційного, формального) і функціонального (процесуального) складників комплементарної цілісності інституційних систем [7, с. 114–126]. Форма – спосіб існування інституту (інституції). Функція – завдання, мета існування інституціональної форми. Інституціональні форми і функції наведено в табл. 2.

Коллективні конвенції опосередковують взаємозв'язок між цінностями, інституціями та інститутами. Вони виражають суспільні домовленості про прийняття та способи застосування інститутів [8, с. 5]. У системі ВО метою конвенцій є встановлення домовленостей про координацію процесу й організаційних форм надання освіти. Тобто багатосторонні угоди, що здійснюються в системі освіти, регламентуються певними мовчазними або формалізованими домовленостями – конвенці-

ями. Отже, визначимо: на рівні інституціонального наповнення системи ВО конвенціями є угоди про: взаємне визнання дипломів ВО, отриманих у країні – учасниці конвенції та в усіх інших країнах-учасницях; проведення зовнішнього незалежного тестування; взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту та вчені звання; узгодження спільних вимог, критеріїв, стандартів національних систем ВО, угоди про здійснення спільних програм і проєктів у системі вищої освіти тощо. На рівні повсякденної діяльності системи ВО конвенцією можна вважати організаційну рутину: спільні уявлення щодо критеріїв та науково-методичного забезпечення освітнього процесу; узгодження вимог до оформлення відомостей про навчання студентів; взаємне визнання нормативних документів, щодо навчальної діяльності (накази, дипломи, правила, студентські квитки та ін.) тощо. На рівні Міністерства освіти України – положення про акредитацію.

Інституції – це загальновизнані норми соціальної взаємодії. У системі ВО інституції є елементом інституціональної системи, який охоплює норми, правила функціонування освітніх інститутів та їх координацію й регулювання. Вони поширюються від неформальних норм взаємозв'язку викладача і студента, до законів, що регламентують навчальний процес. Отже, визначимо, що інституціями системи ВО є закони, правила, норми, інструкції, положення, що регламентують освітню діяльність; освітні програми і стандарти.

Інституціональні органи (ІО) – сукупність інституцій, що в поєднанні забезпечують виконання окремих функцій навчального закладу. У системі ВО до них можна віднести комплекси норм, що забезпечують керівництво, методичне та матеріально-технічне забезпечення, організацію навчального процесу. А саме на рівні закладу вищої освіти (ЗВО) ІО є комплекси інституцій, що у своїй сукупності забезпечують виконання певних функцій з організації навчального процесу: науково-методичне забезпечення, управління навчальним закладом, здійснення фінансових операцій, матеріально-технічне забезпечення.

У системі ВО організаційними формами координації виступають інститути з контролю і надання освітніх послуг. Організаторами координації сис-

теми ВО виступають не лише Міністерство освіти та науки, відповідні регіональні управління, навчальні заклади, а й професійні асоціації, фірми, об'єднання, державні установи, що займаються питаннями освіти. На рівні ЗВО організаційними формами координації більш мікроекономічного рівня є: відділ бухгалтерії, деканати, кафедри, молодіжні організації, гуртожитки тощо.

Інституціональні блоки – об'єднання інститутів, що здійснюють свою діяльність у рамках основних соціальних сфер (ідеологія, політика, економіка).

Система ВО є невід'ємним складником інституціонального блоку «навчання і підготовка персоналу». Він включає у себе інституціональні елементи, що відповідають за надання освіти. Це організаційні форми забезпечення, контролю, управління і фінансування освітнього процесу; формальні та неформальні норми, що регламентують діяльність навчальних закладів й організацію підготовки професійних кадрів у межах країни у цілому.

Базові інститути (БО) – глибинні історично стійкі соціальні відносини, що постійно відтворюються та забезпечують вертикальну і горизонтальну інтегрованість суспільства [5, с. 95]. На думку В. Липова, ключова проблема формування єдиного освітнього простору виникає саме тут [6, с. 44]. БО визначають діяльність системи ВО, її завдання в окремій країні, дають змогу прослідкувати загальні трансформаційні процеси, тим паче освітні.

Система ВО є складником соціально-економічних систем (СЕС). Вона функціонує в процесах виробництва, обміну, розподілу і споживання різноманітних благ, одним з яких є надання освітніх послуг. Як відомо, СЕС досить цілеспрямовані і мають у своїй структурі людей як окремі елементи. Звідси, із позиції системного підходу систему ВО можна визначити як функціональну підсистему суспільства – сукупність комплементарних елементів, що функціонують у сфері надання освітніх послуг.

Соціально-економічна модель (СЕМ) – комплекс інститутів, що визначають характер соціальної та господарської системи, механізми, що забезпечують їхню дієздатність, єдність правил, норм і звичаїв господарювання, форм взаємодії суб'єктів господарського життя, регулювання господарського порядку та господарських процесів із боку держави [9, с. 57]. Оскільки між СЕМ існують певні відмінності, особливості системи освіти в різних СЕМ характеризуються окремими рисами, що їм притаманні. Початок формування СЕМ базується на соціальній орієнтації цінностей. Як відомо, на макрорівні основними сучасними СЕМ є: англосаксонська ліберальна (протестантський капіталізм); узагальнена західноєвропейська соціал-демократична (континентальна) (католико-протестантський, католицький капіталізм); далекосхідна патріархально-корпоративна (конфуціанський капіталізм); мусульманська авторитарна; постперехідний капіталізм.

Основною відмінною рисою англосаксонської СЕМ є високий рівень ВВП. Розвиток науки випереджає процеси виробництва. В англосаксонській СЕМ дипломи котируються в усіх країнах світу, тому навчання у ЗВО тих країн, які відносяться до даної моделі, є престижним, тому англосаксонську модель прийнято вважати прикладом для досягнення спільного освітнього простору. Представниками даної СЕМ є США, Великобританія, Канада, Ірландія, Австралія, Нова Зеландія.

Однією з відмінних рис системи освіти в узагальненій західноєвропейській соціал-демократичній моделі є те, що існують деякі перешкоди для її отримання. Вони носять як економічний, так і інституціональний характер. Інституціональним бар'єром можна вважати стратифікацію ЗВО. Економічний полягає у тому, що така освіта – одна з найдорожчих у світі. Західноєвропейська соціал-демократична СЕМ притаманна таким країнам, як Франція, Німеччина, Італія, Швеція тощо.

Головна особливість системи освіти в далекосхідній патріархально-корпоративній СЕМ полягає у тому, що вона є однією з консервативних і самобутніх у світі. Відмінною властивістю системи освіти є її ієрархічність. Тут незмінними залишаються конфуціанські цінності – знання й отримання освіти на першому місці. Дана СЕМ притаманна Японії, Китаю, Тайвані, Південній Кореї.

Особливістю системи освіти в мусульманській авторитарній СЕМ є те, що вона спрямована на формування особистості, виховання й освіту людини в будь-якому віці. Етап навчання у ЗВО характеризується як процес формування світогляду. Тут освіта передбачає вплив на особистість, її вдосконалення. До даної СЕМ відносять Ірак, Саудівську Аравію, Туреччину, Іран, Пакистан тощо.

Система навчання в країнах із постперехідним капіталізмом уміло поєднує у собі не тільки високу якість, а й практичність навчання. Можна сказати, що така система розвивається і стає популярною в Європі. Практично всі європейські країни є учасниками Болонського процесу. Дана СЕМ притаманна країнам Східної Європи.

Висновки. Дослідження ВО на основі використання інституціональної теорії дало змогу поглибити знання про механізми функціонування ВО. На основі структурно-функціонального методу і системного підходу проаналізовано інституціональну структуру системи ВО, розкрито і конкретизовано ролі, функції і приклади основних елементів інституціонального середовища системи ВО. Комплексний підхід і структурування ключових елементів системи ВО в рамках ієрархії підстав ІО дало змогу класифікувати інституціональне забезпечення ВО і прослідкувати взаємозумовленість, так звану комплементарність цих інститутів і відносин між ними. Результати дослідження наведено в табл. 3

Інституціональна структура системи ВО з погляду концепції ІО

Рівень	Елемент ІО	Роль і функції елементів інституціональної структури системи ВО	Приклади
Нано	Цінності	Детерміновані культурною динамікою суспільства окремої країни чи регіону. Закладеність цінностей є основою навчання	Специфіку зумовлюють особливості сприйняття таких цінностей як справедливість, свобода, компетентність і лояльність
	Індивідуальні знання, вміння, навички, організаційні рутини	Формування системою ВО знань, умінь та навичок, що здійснюються на основі знань, умінь та навичок наукових робітників ЗВО	Зорієнтовані на специфіку фірми, галузі; Універсальні, трансферабельні знання
	Інституціональні форми	Організаційні форми, що забезпечують надання освітніх послуг. Справджують своє існування лише як носій визначеної функції	1. Види (лекції, семінари, тренінги, колоквиуми, лабораторні роботи, практикуми, самостійна робота, науково-дослідна робота студентів, дипломна практика тощо), тривалість учбових занять. 2. Місце проведення заняття (аудиторне, виїзне, екскурсійне). 3. Змістовна частина занять. 4. Форма навчання (очна, вечірня, заочна)
	Інституціональні функції	Спосіб існування інституціональної форми	1. Підготовка спеціалістів із професійною ВО, наукових кадрів, здійснення підвищення кваліфікації. 2. Забезпечення комфортних умов отримання певних знань та навичок. 3. Доведення певних знань та навичок до студента. 4. Формування професійних знань особистості
Мікро	Колективні конвенції	Встановлення домовленостей про координацію надання освіти	А. Угоди про: 1. визнання дипломів ВО, отриманих у країнах – учасницях Конвенції, в усіх інших країнах-учасницях; 2. прийняття зовнішнього незалежного тестування; 3. взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту та вчені звання; 4. узгодження спільних вимог, критеріїв, стандартів національних систем ВО; 5. здійснення спільних програм і проектів у системі ВО тощо. В. Організаційна рутини ЗВО. С. Положення про акредитацію
	Інституції	Функціонування освітніх інститутів, регулювання навчального простору	Закони, правила, норми, інструкції, положення, що регламентують освітню діяльність; освітні програми і стандарти.
	Організаційні форми координації і управління транзакційними витратами, у тому числі ієрархії (організації)	Функція контролю і надання ВО.	Провідні університети, професійні асоціації, фірми, об'єднання, державні організації й установи з питань освіти тощо
	Інституціональні органи	Сукупність інституцій, що у своєму поєднанні забезпечують виконання окремих функцій навчального закладу	Комплекси норм, що забезпечують керівництво, методичне та матеріально-технічне забезпечення, організацію навчального процесу

Мезо	Інституціональні блоки в рамках соціальних сфер	Інституціональний блок «навчання і підготовка персоналу» включає інституціональні елементи, що відповідають за регулювання і надання освіти	Організаційні форми забезпечення, контролю, управління і фінансування освітнього процесу; формальні та неформальні норми, що регламентують діяльність навчальних закладів
	Соціальні системи вир-ва	Відтворення кадрів вищої кваліфікації	Системи ВО є елементом соціальних системи виробництва
	Режими накопичення та способи розвитку	Розвиток системи ВО	Формування знаннєвого, професіонального капіталу
Макро	Базові інститути (ідеологічні, політичні, економічні)	Дають змогу чітко прослідкувати й аналізувати трансформаційні процеси у системі ВО	Економічні: проявляють себе впливом освіти на економічну динаміку країн. Політичні: знаходять своє відтворення політичними діями і різними ситуаціями, що утворює загальний фон освітньої діяльності. Ідеологічні: проявляється у системі цінностей, що закладені у певній культурі окремої країни\
	Соціально-економічні системи	Охоплюють процеси виробництва, обміну, розподілу і споживання різноманітних благ	Забезпечення надання освітніх послуг
Мега	Соціально-економічні моделі	Визначають комплекс інститутів, що забезпечують єдність правил, норм у системі освіти	Пристаювання освітнього простору до змін в економіці відповідної країни
	Інтеграційні союзи, глобальне господарство	Реформування системи освіти	Єдина освітня система; єдині світові стандарти щодо змісту, форми і методу навчання, а також рівня й якості освіти

Джерело: складено автором

Список літератури:

1. Гриценко А.А. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований; под ред. А.А. Гриценко. Х.: Форт, 2008. 928 с.
2. Ярмак О.В. Проблеми інституціоналізації освітніх послуг в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Економічна теорія та право». 2012. № 2. С. 84 – 90.
3. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. М.: Высшая школа экономики, 2010. 256 с.
4. Липов В.В. Институциональная комплементарность как фактор формирования социально-экономических систем. *Журнал институциональных исследований*. 2012. № 1. С. 25–42.
5. Липов В. Компаративный анализ институциональной составляющей систем высшего образования Ч. 1. Теоретические основы сравнительного институционального анализа национальных систем высшего образования. *Образование. Наука. Общество*. 2016. № 3–4. С. 93–103.
6. Липов В. Комплементарна зумовленість інституціональних систем і реформування вищої освіти в Україні. *Вища школа*. 2018. № 4. С. 23–48.
7. Липов В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці: монографія. Х.: НФаУ, 2004. 184 с.
8. Кирчик О. Экономика конвенций, экономическая гетеродоксия и социальная онтология. *Вопросы экономики*. 2010. № 7. С. 4–11.
9. Липов В.В. Религиозные ценности как фактор зависимости от предшествующего развития и формирование социально-экономических моделей. *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. 2005. № 3. С. 57–73.